

TOPLUMSAL BİRLİĞİN İNŞASINDA ANAHTAR KAVRAM “KARDEŞLİK”: GAZALİ ÖRNEĞİ*

Faruk Sancar

Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Ü. İlahiyat F., Kelam

Öz: İnsan hayatının her aşamasını kuşatma idealindeki bir dini geleneğin, toplumsal barışın en önemli unsurlarından biri olan kardeşlik olgusu hakkında teorik ve pratik bir sistem kurması son derece tabiidir. Bu olgu hem İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve hadis literatüründe hem de daha sonradan tedvin edilen eserlerde ele alınan temel konular arasında yer almaktadır. Bu noktada öne çıkan isimlerden birisi de Gazâlî'dir. Bir sistem düşünürü olan Gazâlî, çeşitli eserlerinde ve özellikle başyapıtı olarak değerlendirilebilecek *İhyâ*'sında kardeşlik meselesini farklı yönleriyle ele almış ve ayrıntılı bir proje olarak ortaya koymuştur. Bu makalede bir taraftan onun söz konusu kavrama yüklediği anlam ve kardeşlerin birbirlerine karşı sorumlulukları gibi temel meseleler ele alınırken diğer taraftan da onun projesinin gerçekleştirilebilir olup olmadığı meselesi analitik bir tarzda ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal birlik, kardeşlik, Gazali

"Brotherhood": The Key Concept in the Construction of the Social Union, al-Ghazali Example

Abstract: It is so natural that a religious tradition aiming to cover all aspects of life builds up a theoretical and practical system about the "brotherhood" concept which is one of the fundamental elements of social peace. This concept is one of the basic subjects both in Quran and Hadith and the following Islamic literature. One of the most important scholars dealt with this issue was al-Ghazali. As a system thinker, al-Ghazali created a detailed project about the brotherhood by discussing this matter in different ways in his various works and especially in his masterpiece, *Ihya*. This article debates on the one hand, his grip on the key issues such as the brotherhood and responsibilities of the brothers against each other analytically, on the other hand whether his project were realizable.

Keywords: Social unity, brotherhood, al-Ghazali

* Bu makale 21-22 Nisan 2012'de düzenlenen "Hz. Peygamber ve Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku" sempozyumunda sunulan "Gazâlî Düşüncesinde Kardeşlik ve Kardeşlik Hakları" isimli tebliğin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

"الأخوة": المفهوم الرئيسي في بناء الاتحاد الاجتماعي، مثال الغزالي

ملخص: من الطبيعي أن التقاليد الدينية التي تهدف لتغطية جميع جوانب الحياة يبني نظاما النظرية والعملية عن "الأخوة" المفهوم الذي هو واحد من العناصر الأساسية للسلام الاجتماعي. هذا المفهوم هو واحد من الموضوعات الأساسية في كل من القرآن والحديث والأدب الإسلامي التالية. كان واحدا من العلماء الأكثر أهمية التعامل مع هذه القضية الغزالي. كمفكر النظام، خلق الغزالي مشروع مفصلة حول الأخوة من خلال مناقشة هذه المسألة بطرق مختلفة في مختلف الأعمال وله وخاصة في رثته، الإحياء. يناقش هذا المقال من جهة، قبضته على القضايا الرئيسية مثل الأخوة ومسؤوليات الإخوة ضد بعضهم البعض من الناحية التحليلية، من ناحية أخرى سواء كانت مشروعه الممكن تحقيقها.

الكلمات المفتاحية: الوحدة الاجتماعية، الأخوة، الغزالي

Giriş

Tabiatı gereği daima mutluluğu ve huzuru arayan bir varlık olan insan, aradığı bu mutluluğa kavuşabilmek ve huzurlu bir şekilde yaşayabilmek için toplum hayatına ihtiyaç duyar. Aslında tercihten çok bir zorunluluk olan içtimaî hayatın, insanın huzuru ve mutluluğunu sağlayabilmesi için kendisinin de aynı niteliklere sahip olması gerekir. İnsan hayatının her aşamasını dizayn etme iddiasında bulunan İslam'ın böyle ehemmiyetli bir meseleye bigâne kaldığını düşünmek ise elbette mümkün değildir. Nitekim İslam, uhuvvet unsurunu toplumun bu niteliği elde etmesinde temel faktörlerden biri olarak görür. Özellikle Hz. Peygamberden nakledilen rivayetlerde Müslümanların kardeşliği ilkesi üzerinde önemle durulduğu ve müminlerin birlerine karşı ödev ve sorumluluklarının ayrıntılı olarak anlatıldığı görülür. Ayrıca İbn Kuteybe (v. 276/889)'nin *Uyûnü'l-ahbâr*'i, Mâverdî (v. 450/1058)'nin *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* gibi geleneksel İslâm ahlâkına dair eserlerinde müslümanlar arasında kurulması gereken kardeşlik ve dostluk ilişkilerinin önemine, bu çerçevedeki hak ve sorumluluklara, muaşeret kaidelerine geniş yer verildiği de dikkati çeker. Dinî literatürde birçok kez üzerinde durulan kardeşlik olgusunu İslam geleneği içerisinde en başarılı şekilde anlayanlardan biri de İmam Gazâlî (v. 505/1111)'dir. İslam geleneğinin sadece akli yönünü değil vicdanını da temsil eden onun terkipçi bakış açısı, inanıyoruz ki kardeşlik konusunda Müslüman bireylere yeni ufuklar açacaktır. İslamî disiplinlerin her sahasında birçok eser veren ancak *İhya*'sıyla adeta dînî ilimlerde yeni bir dirilişi hedefleyen Gazâlî, adı geçen eserinde ve *Kimyâ-yı Saâdet* ismiyle

meşhur olan Farsça muhtasarında meseleye hususi bir yer ayırmıştır. Bu çalışmada biz, bu iki eseri temel almak suretiyle onun kardeşlik algısını çeşitli yönleriyle ortaya koyacağız.

I. Kardeşlik Tanımı

Dinî literatürde kardeşlik karşılığında kullanılan uhuvvet, aynı ebeveynen veya birinden dünyaya gelenler arasındaki kan bağıni belirtmesi yanında aynı sülâleye, kabile veya millete mensup olma aynı inanç ve değerleri, dünya görüşünü paylaşma gibi ortaklık ve benzerlikleri bulunan kişi ya da gruplar arasındaki birlik ve dayanışma ruhunu ifade eden bir kavram olarak da kullanılmaktadır.¹ Kelime Kur’an ve hadislerle diğer İslâmî kaynaklarda, Câhiliye telakkisinde soy birliğine ve kan bağına dayanan asabiyet kavramının karşıtı olarak tevhid inancını esas alan manevî birliği, dayanışma ve paylaşma sorumluluğunu anlatmak üzere yaygın biçimde geçmektedir. Klasik sözlüklerde uhuvvet kelimesinin iki farklı çoğulundan bahsedilir. Bunlardan birincisi olan *ihvenin* daha çok kan kardeşliğini, *ihvanın* ise kan bağı olsun veya olmasın aynı inanç ve idealleri paylaşmaktan dolayı aralarında manevî yakınlık bulunan kişileri ifade ettiği söylenmektedir.² Kur’an-ı Kerim’de *ihvan*, çoğu manevî kardeşlik olmak üzere her iki anlamda geçerken müminlerin birbirlerinin kardeşleri olduğunu bildiren âyet³ dışında ihve kelimesi özellikle gerçek kardeşleri ifade eder.⁴ Nitekim Fahreddin er-Râzî de bu istisnâî kullanımındaki amacın din kardeşliğinin en az kan kardeşliği

¹ Râğib el-İsfehâni, Muhammed b. Hüseyin, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur’an*, nşr. M. Seyyid Kilâni, Kahire 1381/1961, “eh”md.

² Ebü’l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensâri er-Rüveyfi İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb*, “ehv”md.

³ Hucurât 49/10.

⁴ Mustafa Çağrıci, “Kardeşlik”, *DİA*, XXIV,485-486. Kur’an’da kardeşlik olgusu sadece müminler için değil aynı zamanda inkâr konusunda hemfikir olan İslam’a karşı düşmanca tavırlar besleyen ve sergileyen insanların oluşturdukları duygu ve ideoloji birlikteliği için de kullanılmaktadır. Bkz. Haşr 59/11.

kadar önemli olduğunun vurgulanmasına matuf olduğunu söyleyerek bu durumu doğrulamaktadır.⁵

Dinî geleneğimizde geniş anlamıyla *kardeşlik hukuku* tabiri kan bağıнын ötesindeki bir durumu başka bir deyişle aynı değer ve inanç sistemine bağlı olan kimseleri kastetmek için kullanılır. İslam düşünce mirasının yapısal bütünlüğü ve tarihsel sürekliliği içinde anlaşılıp kavranılmasında mihenk taşlarından bir olan Gazâlî de kardeşlik tasavvurunu bu geleneksel paradigmaya dayandırır. Kardeşlik olgusunu kendisine tevarüs eden bu geleneğin birikimleri ile kendi düşüncelerini harmanlayarak daha mütakâmil bir sentez şeklinde ortaya koyan Gazâlî, “*Kardeşlik akdi, tıpkı eşler arasındaki nikâh akdi gibi iki şahıs arasındaki bağlantıdır*”⁶ demek suretiyle bir anlamda kardeşliği adı konulmamış yarı resmi bir hukuki bağ olarak tanımlar. Onun konuya yaklaşımının doğru bir biçimde anlaşılabilmesi için üzerinde durduğu temel kavramlardan biri olan akit unsurunun biraz daha açılması uygun olacaktır.

Fıkıh literatüründe akitler için ayrı ayrı yapılan tariflerde yer alan ortak unsurlar ve sonuçlardan hareketle Mecelle, “akdi” şu şekilde tarif etmiştir: “*Tarafeynin bir hususu iltizam ve taahhüd etmeleridir ki icab ve kabul irtibatından ibarettir*”⁷. Bu tariften anlaşıldığı üzere bir tasarrufun akit olarak isimlendirilebilmesi için hukukî bir sonuç doğurması gerekir.⁸ İcab ve kabul ile birlikte şerî bir muameleyi iki tarafın iltizam ve taahhüd etmeleri şeklinde özetlenebilecek yukarıdaki hukukî statü bir bakıma Gazâlî’nin kardeşlik hukukunu oturttuğu zemini de ifade eder. Onun sınırlarını belirlediği bu zemin, tarafları birbirlerine karşı yükümlülük altına sokması itibarıyla nikâh akdine benzemekle birlikte akdin koşullarına riayet edilmediği takdirde doğuracağı hukukî neticeler açısından farklıdır.

⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, nşr. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, ts., XXVIII, 129.

⁶ Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed, *İhyâu ulûmi’d-dîn*, Daru’l-Marife, Beyrut ts., II, 17.

⁷ *Mecelle*, Md: 103.

⁸ Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Akidler*, İstanbul 2006, s. 7; Hayreddin Karaman, “Akid” *DİA*, II, s. 256 vd.

Daha açık bir şekilde ifade edecek olursak Gazâlî bu akdin gereğinin yerine getirilmesini taraflara farz olan şerî bir yükümlülük olarak kabul etmek suretiyle nikâh ile kardeşlik arasında bir analogi kurar. Ne var ki bu akdin ifası noktasında kusurlu veya ihmalkâr davranan taraflara karşı görünüşte –en azından dünyevi açıdan– herhangi zecri bir önlem veya yaptırım öngörmez. Bu itibarla bu ilişki İslam hukukundaki teknik anlamdaki akit çeşitlerinden hiçbirisiyle tam bir benzerlik göstermese de taraflarına yüklediğini vicdani ve ahlaki sorumluluklar açısından önemli yükümlülükler doğurduğunu söylemek hatalı olmasa gerektir.

II. Kardeşlerde Aranan Şartlar

Bilindiği üzere kişiler arası ilişkiler genellikle belirli beklentiler ve faydalar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu faydalar bazen dünyevi bir gayeye yönelikken bazen de daha ulvi hedeflere matuftur. Meseleyi bu zaviyeden değerlendiren Gazâlî, arkadaşının malından veya makamından istifade etmeyi dünyevi bir menfaat olarak kabul eder ve böyle gayelerden beri olunması gerektiği söyler. İlminden ve amelinden istifade etmek veya kalbi teşviş eden ve şüpheye sürükleyen bir kimsenin eziyetinden korunmak üzere kurulan bir uhuvvet bağından hâsıl olacak sonucu ise uhrevi faydalar olarak kabul eder. Bu bakımdan böyle bir dost, musibetlerde arkadaşını için bir destek ve çeşitli durumlarda da bir kuvvettir. O faydalardan biri de sadece onun duasıyla bereketlenmek veya ahirette onun şefaatinin talep etmektir. Bu vasıflarından ötürü ona göre edinilmesi gereken ahiret kardeşidir⁹.

Kardeşlik olgusunu kan bağı ile meydana gelen akdin yerine kaim olan bir sözleşme olarak gören Gazâlî, söz konusu akdin taraflarının bir takım ahlaki vasıflarla mücehhez olmalarını önemle vurgulamaktadır. Nitekim ona göre her insan kardeşlik bağının kurulması ve doğurduğu hakların ifası için gerekli olan ahlakî elverişliliğe

⁹ *İhyâ*, II, 171.

sahip değildir.¹⁰ Bu itibarla dost edinilecek kişi, mutlaka bir takım haslet ve sıfatlarla muttasıf olmalıdır. Bu şartlar: *Akıllı olmak, güzel ahlaklı olmak, fasık olmamak, bidatçi olmamak, dünyaya fazla düşkün olmamaktır.*¹¹ Gazâlî kişinin, edinecek bir ahiret kardeşi bulmadığı takdirde tek başına kalmasının daha evla¹² olduğunu söylemek suretiyle bir taraftan böyle bir bağın kurulmasındaki güçlüğü ortaya koyarken; diğer taraftan da kardeşlik teorisiyle geçici bir dünya beraberliğini değil ebedi hayatta da devam edecek muhalled dostluğu kastettiğini göstermektedir.

İnsanlar arasında meydana gelen dostluk ve yakınlığın bazen komşuluk sebebiyle bazen eğitim öğretim hayatında, bazen çarşıda ve yolculukta bir araya gelmek gibi sosyal hayatın dayattığı koşullarla oluşabileceği gibi bazen de bilinçli bir tercihin sonucu olarak meydana gelebileceğine işaret eden Gazâlî, dini anlamda kurulan kardeşlik akdini böyle bir ihtiyarî fiilin neticesi olarak görür. Zira insanoğlunun ancak tercihe dayanan fiillerinden dolayı mükafat ve cezaya müstahak olması, onun karşılıklı olarak belirli haklar doğuran kardeşlik akdini bilinçli bir seçimin neticesi olarak değerlendirmesine sebep olur. Böyle bir tercihte en belirleyici unsur sevgidir. Zira kişi hoşlanmadığı kimselerden uzaklaşırken sevdiği bir kimseye ise yakınlık duyar. Peki, insanlar kime niçin sevgi duyar? Bu soruya Gazâlî yine kendi sistemi içerisinde şöyle bir sınıflandırmayla cevap verir:¹³

1. İnsanı zatından dolayı sevmek.

2. Sevdiğini zatından dolayı değil, onunla bir şey elde etmek için sevmek. Bu sevilen başka bir sevilene bir nevi vesile olur. Sevilene vesile olan şey sevilir. Başkası için sevilen sevgili olamaz. Muhtemelen o başkası hakiki sevgilidir. Fakat sevgiliye götüren yol da güzel

¹⁰ *Kimyâ-i Saâdet*, trc. Ali Arslan, İstanbul 1981, I, 331.

¹¹ *İhyâ*, II, 171; *Kimyâ-i Saâdet*, I, 332.

¹² *İhyâ*, II, 172.

¹³ *İhyâ* II, 161.

olur. İşte bu sırta binaen insanlar altın ve gümüşü severler. Oysa altın ve gümüşün cevherinde bir gayeleri yoktur.¹⁴

3. Sevdiğini zatından ötürü değil, başkası için sevmek. Sevilen başkası da dünyevi lezzetlerine dönük olarak değil, uhrevi lezzetlere matuf olarak sevilir. Söz gelimi hocasını ve şeyhini seven herhangi bir kimse buna örmek olarak verilebilir. Bu kimse hocası veya şeyhi vasıtasıyla ilim tahsiline, amelin güzelliğine erer. İlim ve amelden gayesi ahirette kurtulmaktır.¹⁵

4. Allah için ve Allah yolunda sevmek. Kişinin sevdiğini ilim, amel veya onun vasıtasıyla onun ötesinde bulunan bir hedefi elde etmek için sevmesidir. Sevginin bu derecesi, derecelerin en yücesidir, en ince ve en kapalıdır ancak yine de mümkündür.¹⁶

III. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Sorumlulukları

Yukarıda ifade edildiği üzere Gazâlî kardeşlik ile nikâh akdi arasında iki ilişki türünün de taraflara belirli haklar ve ödevler yüklemesinden dolayı benzerlik kurar. Nasıl ki nikâh akdi eşlere, mihir, sadakat, nafakanın temini gibi bir takım karşılıklı sorumluluklar yüklemekteyse kardeşlik akdi de yerine getirilmesi zorunlu olan çeşitli ödevleri taraflara yüklemektedir. Gazâlî neredeyse iki insan arasında hak veya sorumluluğa konu olabilecek bütün hususları tek tek ele almaktadır. O bu meseleleri çeşitli eserlerinde on başlık altında ele alsada biz muhteva benzerliği olan konuları ortak başlıklar altında ele almayı tercih ediyoruz.

1. Mal konusundaki Sorumlulukları

Gazâlî kardeşleri Hz. Peygamber’in “İki kardeşin misali, iki elin misali gibidir: Biri diğerini yıkadığı gibi kendisini de yıkar”¹⁷ mealin-

¹⁴ *İhyâ*, II, 162.

¹⁵ *İhyâ*, II, 163.

¹⁶ *İhyâ*, II, 164.

¹⁷ Bu rivayete muteber hadis kitaplarının hiçbirinde rastlayamadık. Zayıf bir rivayet olduğu çeşitli tali kaynaklarda zikredilmektedir. (bkz. Ebu Tâlib el-

deki ifadesine telmihte bulunarak iki ele benzetir. O bu ifadeden hareketle, tıpkı iki elin aynı hedef ve gayenin temini için yardımlaşması gibi kardeşlerinde ortak gayeler uğrunda birbirlerine yardımda bulunan kimseler olduğunu söyler. Bu hedef birlikteliği onları mal konusunda da müşterek kılmaktadır. Ona göre mal konusunda kardeşler arasındaki ilişkinin durumu üç merteye şeklinde tezahür eder.

Bunların birincisi -ki aynı zamanda bu mertebelerin en düşük olanını ifade eder- kişinin arkadaşını kölesi veya hizmetçisi gibi görüp, malının fazla kısmından onun ihtiyaçlarını gidermesidir.¹⁸ Hatta yardımın onun istemesine imkân vermeden yapılması gerekir. Eğer o istemeye mecbur kalırsa akdin diğer tarafı son derece kusurlu davranmış olur.

Bu mertebelerin ikincisi; kişinin kardeşini kendi yerine koyması ve malında onun ortaklığına rıza göstermesidir. Gazâlî bu yaklaşımını tabiinin büyüklerinden Hasan el-Basrî'nin "*Bizden önceki Müslümanların herhangi biri peştemalını ortadan ikiye böler, bir kısmını kardeşine verir*" sözüyle de desteklemektedir.¹⁹

Bu mertebelerin üçüncü ise, -Gazâlî bunu derecelerin en yücresi şeklinde tanımlamaktadır- kişinin kardeşini kendi nefesine tercih etmesi ve onun ihtiyacını kendi ihtiyacından önce görmesidir. Bu derece, sıddıkların derecesidir. Birbirlerini Allah yolunda sevenlerin derecelerinin en son mertebesidir. Bu üç merteye ve özellikle de sonuncusuyla ilgili olarak Gazâlî'nin naklettiği rivayetler ve sufi menkıbelerinden hareketle bir değerlendirme yapıldığında oluşturulması hiçte kolay gözükmeyen bir kardeşlik tasavvurunun peşinden koşulduğu gibi bir izlenim doğmaktadır. Ancak Hz. Peygamber-

Mekkî, *Kutu'l-Kulub*, thk. Said Nesib Mekarim, Beyrut 1195, II, 415; Taceddin Abdülvehhab b. Ali es-Sübki, *Tâbakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud M. Tanâhi-Abdülfettâh M. el-Hulv, Kahire 1964-76, VI, 315.) Bununla birlikte Gazâlî açısından bu haberin sahih bir isnada dayanması çok da önemli değildir. Zira hadisin muhtevası onun bakış açısı ve projesi açısından bir nakısa doğurmamaktadır.

¹⁸ *Kimyâ-i Saâdet*, I, 335.

¹⁹ *İhyâ*, II, 174.

rin ensar ile muhacir arasında tesis ettiği ve tarihi olarak da sabit olan projeyle karşılaştırıldığında Gazâlî'nin ütöpik bir insani ilişki modelinden bahsettiğini iddia etmenin büyük bir haksızlık olacağını söylemek mümkündür.²⁰

2. Lisan Üzerindeki Sorumlulukları

Gazâlî'nin lisandaki hak olarak isimlendirdiği bu konu aslında bütün Müslümanların insani ilişkilerinde takınmaları gereken asgari ahlaki davranış tarzını ifade edip doğrudan Kur'an kaynaklı bir buyruğa dayanmaktadır. O da kardeşinin bulunmadığı bir yerde onun ayıplarını söylemeyip susmak, onun hâllerini araştırmaktan kaçınmak, bir yolda veya herhangi bir ihtiyacın peşinde koşarken görüldüğü zaman o konuşmadan önce onun gayesini, geldiği yeri ve gideceği yeri sormamaktır. Çünkü genellikle kişilere bunları açıklamak ağır gelebilir veya yalan söylemek mecburiyetinde kalabilir. Bununla birlikte yine arkadaşların birbirlerine söylediği sırlar saklanmalı, hiçbir zaman üçüncü şahıslara hatta en yakınlarla bile aktarılmamalıdır. Herhangi bir sebeple arkadaşlığın bitmesinden sonra dahi, ona dair sırlar hiçbir şekilde açıklanmamalıdır. Çünkü böyle yapmak kişinin tabiatının ve vicdanının kötülüğünden ileri gelir. Gazâlî'ye göre dilin hakkı sadece arkadaşın kendi zatını tenkitle sınırlı da değildir. Aynı şekilde onun arkadaşlarını, aile efradını ve çocuklarını tenkit etmekten de uzak durulmalıdır. Çünkü böyle bir davranış onun derinden üzüntü duymasına sebep olabilir bu ise kardeşlik hukukunu zedeleyen bir davranış olur. Ancak Gazâlî, “*emr-i bi'l-mâruf veya nehy-i an'il-münker*” söz konusu olduğunda ise tam tersi bir tavır takınır. Çünkü böyle bir hususta konuşmak esasında arkadaşına iyilik yapma anlamına gelir. Her ne kadar arkadaşı böyle bir konuşmayı görünüşte aleyhindeymiş gibi değerlendirse de aslında bu onun dünya ve ahiret saadeti için lehinde bir tutumdur.²¹

²⁰ *İhyâ*, II, 174; *Kimyâ-i Saâdet*, I, 332.

²¹ *İhyâ*, II, 176; *Kimyâ-i Saâdet*, I, 335.

Arkadaşlığın icaplarından biri de konuşurken mücadelecî, öteki-leştirici bir dil kullanmayı terk etmektir. Gazâlî böyle bir üslubu kardeşe yapılmış bir hakaret olarak telakki eder. Çünkü ona göre başkasının konuşmasını tenkit eden bir kimse, konuşmacıyı cehalet ve ahmaklıkla nitelmiş veya bu konuştuğu konunun hakikatini anlamadığını kastetmiş olur. Yine ona göre kişi, ancak akıl ve fazilet bakımından daha üstün olduğunu göstermek, onun cehaletini yüzüne vurarak ona hakaret etmek gibi korkunç bir ahlaki hastalıktan ötürü dostuyla tartışır. Evet, bu durum Gazâlî'ye göre manevi bir hastalıktır. Ve böyle bir durumla kardeşlik ve dostluk hiçbir şekilde bağdaşamaz. Yaşanılan hayatın gösterdikleri veya her gün televizyonlarda cereyan eden çeşitli tartışma programlarındaki görüntüler kanaatimizce Gazâlî'nin tespitinin hiç de yersiz olmadığını göstermesi bakımından önemlidir²².

3. Konuşmadaki Sorumlulukları

Gazâlî'nin ayrı bir başlık altında ele aldığı bu konunun aslında yine dil ve konuşmaya dayalı olarak ortaya çıkan kişisel haklarla ilgili bir husus olduğunu söylemeliyiz. Burada ayırıcı olan husus yukarıdaki hakkın sükûta, bu hakkın ifasının ise bir bakıma konuşmaya dayanmasıdır.

Gazâlî, kötü şeylere karşı sükût edilmesini arkadaşlığın bir gereği gördüğü gibi, güzel şeylerin ifade edilmesini de bir gereklilik kabul eder. Ona göre arkadaşta görülen güzel niteliklerin ifade edilmesi arkadaşlığın daha da güzelleşmesine vesile olur. Çünkü arkadaşlar kendilerinden istifade edilsin diye edinilir. Bu bakımdan kişinin diliyle arkadaşına kendisini sevdirmesi, arkadaşının kendisinin de beğendiği tavırlarını, davranışlarını konuşmalarında gündem yapması bir vazifedir. Meselâ; arkadaşının sıkıntıları ve sağlığıyla ilgilenmek, hoşuna giden bütün hâllerini diliyle belirtip onlardan hoşnut olduğunu bildirmek bu türden haklar arasındadır.²³

²² *İhyâ*, II, 177-178; *Kimyâ-i Saâdet*, I, 337.

²³ *İhyâ*, II, 180-181.

Gazâlî'nin bu yorumlarının Hz. Peygamberin “Sizden herhangi biriniz arkadaşını sevdiği zaman ona seni Allah rızası için seviyorum diye haber versin”²⁴ şeklindeki nebevi ifadedden mülhem olduğu açıktır.

Gazâlî kardeşler arasında muhabbetin hasıl olmasında karşılıklı iltifata ve sevgi diline dayanan bu davranış biçiminin önemini kavranması noktasında özel bir çaba harcar. “Arkadaşlığın gereği, övülmeyi seven ve yanında övülmek istediği kimselerin huzurunda, bildiğin en güzel durumlarıyla onu övmendir” demesi bu çabasını en güzel biçimde ortaya koyan ifadelerden biridir. Çünkü ona göre bu davranış, sevginin kazanılmasında önemli bir etkiye sahiptir. Hatta sadece onun şahsını değil aynı zamanda çocuklarını, aile efradını, sanatını, hatta aklını, ahlâkını, şeklini, yazısını, şiirini, sevineceği her şeyini övmek de bu kabilden kabul edilmelidir. Ayrıca üçüncü şahısların arkadaşlardan birine yönelik bir övgüsü söz konusuysa bunları da ona ulaştırmak bir vazifedir. Fakat Gazâlî burada ince bir nüansa dikkatlerimizi çeker. O da bütün bu iltifat ve övgü beyanlarının, ifrata kaçmaksızın ve gerçeğe muvafık bir tarzda yapılmasıdır.²⁵

Gazâlî kardeşler arası ilişkideki bu tutumun sadece yüz yüze bulunulan ortamlarda değil onun gıyabında da sergilenmesi gerektiğini hatta asıl kardeşlik hukukunun bu şekilde gerçekleşebileceğine işaret eder. Bundan dolayı kardeşinin, gıyabında kendisine bir kötülük yapılmak istendiğinde veya açık yahut ima ile şerefine dil uzatıldığında onu müdafaa etmenin bir zorunluluk olduğunu söyler.²⁶

Konuşmakla ifa edilecek kardeşlik haklarından biri de doğrudan öğretime ve nasihate dayanır.²⁷ Nitekim insanlar mala ihtiyaç duyduğu gibi ilme de ihtiyaç duyar. Bu itibarla ilmî bakımdan yeterli olan birisinin kardeşini bu hususlarda desteklemesi ona doğru yolu

²⁴ Muhammed b. İsa et-Tirmizi, *el-Câmiu's-sahih*, thk. A. M. Şâkir vd., Beyrut, ts. IV, 599, Hadis no: 2392.

²⁵ *İhyâ*, II, 181.

²⁶ *İhyâ*, II, 181.

²⁷ *Kimyâ-i saâdet*, I, 338.

göstermesi bir vazifedir. Bilgilendirdiği halde o, ilmin gereğiyle hareket etmezse, eski kötü davranışlarını sürdürürse bu sefer kardeşe düşen onu terk etmek kınamak değil nasihat etmektir. Fakat bunları yaparken hiç kimsenin bu hususlara muttali olmasına izin verilmemelidir. Zira toplum huzurunda yapılan tenkitler, Gazâlî'nin de ifade ettiği üzere azarlama ve kınama şeklinde anlaşılacağından böyle bir tavırdan uzak durulmalıdır.²⁸

Burada akla, acaba nasihat edilen kişi kendisindeki kusurların ve noksanlıkların yüzüne vurulmasından rahatsızlık duymaz mı veya bundan dolayı muhatabına karşı kin beslemez mi? şeklinde bir soru gelebilir. Gazâlî bu ve benzer soruları yukarıda ifade ettiğimiz kardeşte aranan vasıflar çerçevesinde cevaplandırır. Zira ona göre kişiler kendilerinin de bildikleri kusurların zikredilmesinden hoşlanmazlar. Buna mukabil farkında olmadıkları kusurlarına dikkat çekilmesi, bu hususlarda uyarıda bulunulması şefkat ve merhame-tin eseri olarak algılanır. Böyle davranışlar ise kalpte nefrete değil, aksine yakınlaşmaya ve muhabbete vesile olur. Gazâlî'nin burada bahsettiği kalpler akıllı kimselerin kalpleridir. Zira o, ahmaklara, iltifat bile edilmesini doğru bulmaz. Çünkü ona göre kötü fiil veya davranışlardan kurtulması için kardeşini uyaran kimse tıpkı eteğinin altındaki akrep veya yılanı karşı ikazda bulunan bir kimse gibidir. Böyle bir uyarıya ise ancak ahmaklar tepki gösterir.²⁹

Peki! Kardeşin sana karşı sorumsuz ve inciticiyse veya başka rahatsız edici vasıflara sahipse yine benzer tolerans veya sabır gösterme zorunluluğu var mıdır? Gazâlî'nin kardeşlik teorisi açısından bu ve benzeri sıkıntılara katlanmak, onu affetmek, görmemezlikten gelmek, kusurlarından yüz çevirmek bir gerekliliktir. Ancak kusurlu davranışın devamı arkadaşlığın kesilmesine vesile olacaksa, bu takdirde Gazâlî, -arzu edilemese de- gizlice onu bu fiilinden ötürü tenkit etmeyi, arkadaşlığı kesip bozmaktan daha hayırlı görür. Bu durumda bile kardeş hakkı konusunda azami hassasiyet gösterilmesi gerektiğini bundan dolayı da ima yollu söylemenin daha hayırlı ola-

²⁸ *İhyâ*, II, 182.

²⁹ *İhyâ*, II, 182.

çağını hatta şifahi olarak söylemektense mektup yoluyla bildirmenin daha isabetli olacağını belirtir. Fakat yine de bu sıkıntılara göğüs germek ve tahammül etmek, Gazâli'ye göre diğer seçeneklerden daha faziletlidir.³⁰

4. Affedicilik Konusundaki Sorumlulukları

Kusurları ve hataları affetmek, teoride çok kolay gibi gözükmesine rağmen pratikte hiç de kolay olmayan bir erdem olarak kabul edilir ve bu davranışı sergileyenler takdir edilir. Gazâli tahmin edileceği üzere kardeşlerin, birbirilerine karşı yaptıkları hatalar konusunda affedici olmalarını birer gereklilik olarak değerlendirir. Ancak yapılan hata veya kusurlar Allah hakkıyla veya doğrudan ilahi emirlerin terkiyle ilgiliyse şöyle bir yöntem takip edilmesini maslahata daha uygun görür. Buna göre işlediği günahları ve kusurlarını düzeltmesi için öncelikle münasip bir dille kardeşe nasihatte bulunulmalı ve haline çeki düzen vermesi için mühlet verilmelidir. Bu aşamanın sonucunda müspet bir netice alınmadığı durumlarda Gazâli, sahabe ve selef-i salihinin iki farklı tutum takındığını söyler.³¹ Ebu Zer Gifârî'nin seslendirdiği birinci yaklaşıma göre böyle bir kimseyle arkadaşlığın kesilmesi gerekir.³² Ebu Zer bu tercihini “Allah için sevmek ve Allah için buğz etmek ilkesine dayandırır.”³³ Ancak Gazâli bu konuda daha temkinli olan hem de kendi kardeşlik projesi bakımından daha tutarlı olan ikinci yaklaşımı benimser.

Ebu Derdâ (v. 32/652) ve başka bir grup sahabenin tercih ettiği yol ise yukarıdakinin tam tersidir. Bu yaklaşıma göre insanlar bazen aralarında büyük günahların da bulunduğu çeşitli hatalı fiilleri işleyebilirler. Durum böyle bile olsa, uçuruma doğru sürüklenen

³⁰ *İhyâ*, II, 183.

³¹ *İhyâ*, II, 183.

³² *Kimyâ-i saâdet*, I, 340.

³³ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, İstanbul 1992, “Kitâbu'l-İmân”, 1; Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, İstanbul 1992, “Kitâbu's-Sünne”, 3, Hadis no: 4599; Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Müsned*, Kahire 1313, Hadis no: 21341.

arkadaşı terk etmek uygun bir yol değildir. Bunun yerine ona her fırsatta usanmadan hatalarını uygun bir dil ile anlatma yolu hatta aradaki bağı kesmek şöyle dursun belki daha sık görüşme yöntemi tercih edilmelidir.³⁴ Gazâlî bu ikinci görüşün daha uygun olduğunu destekleme sadedinde birçok rivayet ve menkıbe nakleder. Bunlardan biri de İsrailiyyat kaynaklı bir rivayete dayanır:

“Bir dağda ibadet eden iki arkadaş vardı. Onlardan biri biraz et satın almak için şehre iner. Kasap dükkânında zâniye bir kadına tesadüf eder ve ona aşık olur. Kendisiyle zina eder. Bunun üzerine arkadaşını merak ederek şehre iner ve kardeşini arar. Üç gün sonra kadınla beraber otururken arkadaşını bulur ve boynuna sarılır. Onu öpüp bağrına basar. O ise utandığı için 'Sen kimsin? Seni tanı mıyorum?' diye arkadaşını azarlar ve tanımamazlıktan gelir. Arkadaşı kendisine 'Kardeşim, ben senin durumunu ve hikâyeni biliyorum. Kalk gidelim. Sen şu anda benim yanımda o kadar sevimli ve azizsin ki, hiçbir zaman bu kadar seni sevmiş ve bağrına basmış değilim'. Suçlu arkadaş kardeşinin gözünden düşmediğini görünce ayağa kalkıp onunla beraber giderler.”

İşte Gazâlî'nin affetmekten kastettiği de tam olarak budur. Kardeşini her ne olursa olsun terk etmemek, onun yanlış yola doğru sürüklendiğini gördüğün anda bile belki de daha fazla ilgi göstermek ve hala bir kurtuluş yolu olduğunu, hala dönülmez bir yola girmeden evvel son bir çıkış ümidi olduğunu ona söylemek ona bu ümidi vermek. Bundan dolayı Gazâlî bu yolu Ebu Zer Gifârî'nin yolundan daha ince/*eltaf* ve siyasete/*efkah* daha uygun bir yöntem olarak kabul eder. Ancak Ebu Zer Gifârî'nin yolunun ise daha güvenli/*eslem* olduğunu itiraf eder.³⁵

Günah işlemenin ve günaha ısrar etmenin kardeşlik hukukunu iptal edeceği noktasından hareketle Gazâlî'nin ikinci görüşü daha ince ve siyasete uygun bir yöntem olarak nitelemesini yadırgayanlar ve eleştirenler çıkabilir. Bu konuda kendisine yöneltilebilecek itirazların farkında olan Gazâlî bu tenkitleri, ikinci yöntemin tövbeye yönlendirici bir sevgiye, şefkate, kalp kazanmaya dayandığını söyle-

³⁴ *İhyâ*, II, 183.

³⁵ *İhyâ*, II, 184.

yerek cevaplandırır. Ona göre arkadaşlık devam ettiği sürece hayâ hali de devam eder. Aksi bir durum söz konusu olduğunda yani arkadaşlığın kesilip, muhatabın arkadaşlıktan ümidi kalmadığı noktada ise artık hayâ hali ortadan kalkacağından günaha ısrar etmesi daha da muhtemel olur.³⁶

Esasında Gazâlî'nin tercihinde kendi sistemi açısından herhangi bir çelişki söz konusu değildir. Zira en baştan beri ifade ettiğimiz üzere onun sisteminde arkadaşlık, kan bağının yerine geçen bir akittir. Yapılan bu akdin gereğini yerine getirmek tercih değil zorunluluktur. Kardeşinin fakir ve muhtaç bulunduğu günlerde nasıl ihtiyacı gidermek kişiye farz ise dinî hayat konusundaki fakirlikte de benzer yardımlaşmayı göstermek farzdır. Hatta bu ihtiyaç mal konusundaki ihtiyaçtan daha önemlidir. Bu bakımdan onu affetmek, gözetmek, hislerine dokunmaya çalışmak ve durumunu ihmal etmemek kardeşlerin birbirlerine karşı hakkıdır. Onu ihmal bir yana hikmete uygun bir şekilde başına gelen sıkıntıdan onu kurtarmaya daimi bir şekilde çalışmak gerekir. Çünkü arkadaşlık, musibetleri beraber göğüslemek demektir. Gazâlî'ye göre kişinin başına gelebilecek musibetlerin en büyüğü ise budur.³⁷

Gazâlî fâsık olan bir kimseyle, arkadaşlıktan sonra günaha dalmış bir kimseye karşı sergilenecek tavrı birbirinden ayırır. Öteden beri kötü bir yolda olan bir kimseyle arkadaşlık bağı kurmak veya kurmamak bir tercih meselesidir. Hatta yalnız başına yaşamamanın, arkadaş edinmekten daha evlâ olduğu söyleyenler bile olmuştur. Bundan dolayı kötü ahlaklı bir kimseyle arkadaşlık kurmamak yasak ve çirkin değildir. Ancak devam eden bir arkadaşlığı daha sonradan ortaya çıkan kusurlar ve ahlaki zafiyetler sebebiyle kesmek hatalı bir davranıştır. Yine Gazâlî'nin ifadesiyle söyleyecek olursak arkadaşlığı bozmak, nikâhı bozmak gibidir. Allah katında talâk evlenmemekten daha çirkindir.³⁸

³⁶ *İhyâ*, II, 184.

³⁷ *İhyâ*, II, 184.

³⁸ *İhyâ*, II, 185.

Karşılıklı olarak kişilerin birbirlerini affetmeleri hususu kişisel gelişim üzerinde çalışma yapanların da ilgisini çeken popüler bir konudur. Daha mutlu ve sağlıklı bir ruh haline kavuşmanın ilk basamaklarından biri olarak görülür affetmek. Ancak Gazâlî'nin meseleye bakışı bu modern yaklaşıma oldukça uzaktır. Modern yaklaşım affetmek dediğinde aslında ya bir bakıma unutmayı, rafa kaldırmayı kastetmektedir ya da büyüklük taslayarak hesap kitap yaparak affetmeyi. Oysa Gazâlî'nin terminolojisinde affetmek, “benlik”lerimizden daha büyük bir “varlık” düzenine inanmayla başlar.³⁹Bir anlamda yargılamayı kendinden O'na havale etmektir. Küçük yaşından beri kendisine türlü zulümler yapan ve kendisini ölüme terk eden kardeşlerine Hz. Yusuf'un ne dediğine kulak verir gibidir Gazâlî: “Bugün size karşı kınama, sorgulama yoktur. Sizi Allah bağışlasın. O merhametlilerin en merhametlisidir.”⁴⁰

5. Dua Sorumlulukları

Gazâlî'nin sisteminde bu başlığa kadar anlattığımız konuların birer somut karşılığı olduğunu, belli sorumluluk ve yükümlülükleri kişilerin omuzlarına yüklediğini göstermeye çalıştık. Onun dua hakkı olarak isimlendirdiği bu konu aslında kardeşlik hukukunu daha ileri bir noktaya taşıyan ve kardeşliği bu dünya ile sınırlayan yüzeysel bakıştan ayıran bir kader ortaklığını ifade eder. Bu bağ kurulduktan sonra artık çok zaruri bir sebep ortaya çıkmadıkça vazgeçme, terk etme gibi bir olasılık düşünülemez. Böyle bir tasavvur dünyadaki gaye ve hedefleri aynileştirdiği gibi hayalleri ve duaları da birleştirmektedir. Bundan dolayı Gazâlî, gerek yaşarken ve gerekse ölümünden sonra arkadaşına, aile fertlerine ve onunla uzaktan yakından ilgisi olan herkese dua edilmesini birer hak olarak görür.⁴¹ Bu bakımdan kişi, kendine dua ettiği gibi arkadaşına da

³⁹ Tabir Haşmet Babaoğlu'na aittir. Bkz.

http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/babaoğlu/2010/03/14/pazar_notlari_af_fedebilir_miyiz_nasil

⁴⁰ Yusuf 12/92.

⁴¹ *Kimyâ-i saâdet*, I, 341-342.

dua etmelidir. Arkadaşı ile kendisi arasında bir farklılık gözetmemelidir.⁴² Çünkü kardeşe yapılan dua Hz. Peygamber’in de “*Kişi yanında olmayan arkadaşına dua ettiği zaman melek kendisine sana da onun benzeri olsun*”⁴³ diyerek belirttiği gibi gerçekte kişinin kendisindedir.

6. Vefakârlığa Dayalı Sorumlulukları

Sözünü yerine getirme, borcu ifa etme, sevgi ve dostluğunda sebat etme gibi manalara gelen vefa ve ondan türeyen vefakârlık, Gazâlî’nin düşünce dünyasında ölümüne kadar kardeşi sevip saymayı ölümden sonra da evlât ve dostlarına muhabbeti devam ettirmeyi ifade eden bir kavramdır. Mutlak anlamda sevgi ahirete yönelik olmalıdır.⁴⁴ Eğer ölümden önce sevgi ve kardeşlik bağı kesilirse, o sevgiden elde edilen amel boşa gider, o ana kadar sürdürülen gayretler anlamını yitirir. Gazâlî’nin vefa ile kastettiği mana en güzel ifadesini aslında Hz. Peygamberin şu sözünde bulmaktadır: “*Hz. Peygamber huzuruna gelen ihtiyar bir kadına ikramda bulunur. Resûlullah’a “Neden bu kadına bu kadar ikram ediyorsun?” diye sorulduğunda şöyle cevap verir: Bu kadın Hatice zamanında bize gelip giderdi. Ahde vefa dindedir.*”⁴⁵

Kişinin, kardeşinin bütün dost ve akrabalarını gözetmesini, ona gösterilen vefakârlığın tabii bir neticesi olarak kabul eden Gazâlî, bu tavrın kardeş üzerindeki tesirini bizzat kendisine yapılan hürmet ve yardımdan daha değerli görür.⁴⁶ Çünkü yakınlarının hâlinin sorulması kişiyi ziyadesiyle sevindirir. Zira ona göre şefkat ve muhabbetin kuvveti arkadaşın yakınlarını kuşatmadıkça tam olarak istenilen seviyede değil demektir. Hatta kardeşinin kapısında nöbet bekleyen

⁴² *İhyâ*, II, 186.

⁴³ *Ebû Davud*, “Salat”, 28, Hadis No: 1534.

⁴⁴ *İhyâ*, II, 187.

⁴⁵ Taberani, *el-Mucemu’l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, *Musul*1983, XXIII, 16.

⁴⁶ *Kimyâ-i saâdet*, I, 332.

köpeğin bile kalbinde diğer köpeklerden farklı bir yeri olmalıdır diyor Gazâli.⁴⁷

Ona göre vefakârlığın göstergelerinden biri de insanların dostu hakkında söylediklerine kulak vermemektir. Özellikle önce kendisini kardeşinin yakını olarak gösteren ve onun aleyhinde konuşmasından ötürü itham edilme endişesi yaşayıp bu sebeple de tariz yoluyla konuşan kimseye hiç kulak vermemelidir. Bu adamın kardeşi için naklettiği nefrete sebep olucu şeyleri asla dinlememelidir. Çünkü böyle bir konuşma tarzı aleyhinde bulunulan kimseyi vurmak için başvuru hileden ibarettir. Bir kişinin kardeşinin aleyhinde konuşan kimselere karşı bu tavrı sergilemesi sevgisinin de göstergesidir.⁴⁸

7. Kardeşe Yük Sorumlulukları

Gazâli'nin kardeşler üzerindeki haklar arasında saydığı hususlardan biri de kişinin kardeşine yük olmamasıdır. Gereksiz tekliflerde bulunmak ona ağır gelecek sorumluluklar yüklemek şöyle dursun ihtiyaçlarını dahi belli etmeyi doğru bulmaz.⁴⁹ Gazâli'nin kardeşlik projesi bir bütün olarak değerlendirildiğinde birbirini tamamlayan unsurlardan oluştuğunu ifade etmek yanlış olmaz. Söz gelimi yukarıda mal üzerindeki hakları anlatırken “malının fazla kısmından kardeşin ihtiyaçlarının giderilmesi, hatta yardımın onun istemesine imkân vermeden yapılması gerektiğinden, olur da istemeye mecbur kalırsa akdin diğer tarafının son derece kusurlu davranmış olacağından” bahsetmiştik. Gazâli burada ise muhtaç durumda olan kardeşin ihtiyacını belli etmesini doğru bir davranış olarak görmediğini ifade etmektedir. Gazâli'nin düşüncesinde karşılıklı olarak öyle bir kardeşlik modeli ortaya konulmaktaki biri kendi durumunu gizlemek için çırpınırken, diğeri kardeşimin acaba bir derdi olabilir mi diye bunun ıstırabını yaşamakta... Bugünün kardeşlik

⁴⁷ *İhyâ*, II, 187.

⁴⁸ *İhyâ*, II, 187.

⁴⁹ *İhyâ*, II, 188.

arkadaşlık örneklerine bakıldığında ise maalesef tam tersi bir tabloyla karşı karşıya olduğumuzu üzümlere görmekteyiz. Bir tarafta en ufak bir sıkıntıda dahi arkadaşlarına bu sıkıntıyı ihale etmeye çalışan bir anlayış; diğer tarafta da bana bir şeyler yükler endişesiyle sıkıntıdaki arkadaşına görünmemek için saklanmayı meşru gören bir yapı.

Sonuç

Modern dünyada hızla yiyip bitirilen, sonra posası kenara atılan bir tüketim nesnesinden ibarettir arkadaşlık, kardeşlik. Sosyolog Zygmunt Bauman'ın *“madem hayatta pek çok şey bir trenin penceresinden akıp geçen görüntüler kadar hızla görünüp kaybolmaktadır... Hiç değilse arkadaşlarımız hep yanı başımızda durmalıdır!”* sözü de günümüz ilişkilerinin ne kadar kaygan bir zeminde sürdüğünü tespit etmesi bakımından dikkate değerdir. İslam'ın inşa etmek istediği kardeşlik hukuku ise bu modern yaklaşıma taban tabana zıttır. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren ortaya konulan uygulamalar da bu tespitimizi destekler mahiyettedir.

Gazâlî'nin kardeşlik olgusunu İslam düşünce geleneği içerisinde en başarılı şekilde anlayanlardan biri olduğunu bizce şimdi daha rahat bir şekilde söylemek mümkündür. Onun kardeşlik konusunu nikâh akdine benzetmesi meselenin ehemmiyetini ve boyutlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu hukuki bağın kişilere yüklediği hakların büyüklüğü ilk bakışta ütopyik bir proje izlenimini doğursa da daha derinlemesine bir analiz Gazâlî'nin ifade ettiği hususların her birinin İslami bir referansa dayandığını ve gerçekleştirilebilir olduğunu göstermektedir. Bunu ortaya koymak için sadece erken dönem İslam tarihindeki uygulamalardan bir kaçının hatırlanması bile kanaatimizce yeterlidir. Söz gelimi Hz. Peygamberin Müslümanlar arasında biri Mekke diğeri Medine'de olmak üzere iki defa kardeşlik sözleşmesi yapması bunların başında zikredilebilir. Söz konusu sözleşmenin doğurduğu sonuçlara bakıldığında Gazâlî'nin ortaya koyduğu modelin hiç de gerçekten kopuk bir idealizm olmadığını söylemek güç olmaz. Bunun dışında Yermuk savaşında yaşanan fedakarlık tabloları ve bunun gibi birçok örnek say-

mak da mümkündür. Tarihimizdeki bu ve benzeri tablolar göstermektedir ki Gazâlî'nin ortaya koyduğu bu anlayış tamamen Kurâni ve Nebevî bir zemine dayanmaktadır. Onun bu değerlendirmelerinin insanın fitri olarak arzu ettiği mutlu bir hayat yaşama gayesinin temininde önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz. Ayrıca bu tespit ve tavsiyelerinin kardeşlik olgusunun neredeyse bütünüyle anlamını yitirdiği çağımızda, Müslüman bireylerin ve de diğer insanların huzurlu bir şekilde yaşamasına ve böylece daha mutlu bir dünyanın inşa edilmesine katkı da bulunacağı muhakkaktır.

Kaynakça

İbn Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Kahire 1313.

Babaoğlu, Haşmet,

http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/babaoglu/2010/03/14/pazar_notlari_affedebilir_miyiz_nasil

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahih*, İstanbul 1992.

Çağrı, Mustafa, "Kardeşlik", *DİA*, XXIV, 485-486.

Çeker, Orhan, *İslam Hukukunda Akidler*, İstanbul 2006.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul 1992.

Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Daru'l-Marife, Beyrut ts.

Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed, *Kimyâ-i saâdet*, trc. Ali Arslan, İstanbul 1981.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arâb*.

Karaman, Hayreddin, "Akid" *DİA*, II.

- Mekkî**, Ebu Tâlib, *Kutu'l-Kulub*, thk. Said Nesib Mekarim, Beyrut 1195.
- Râğıb el-İsfehânî**, Muhammed b. Hüseyin, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*, nşr. M. Seyyid Kilânî, Kahire 1381/1961.
- Râzî**, Fahreddin, *Mefâtihu'l-ğayb*, nşr. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut ts.
- Sübki**, Taceddin Abdülvehhab b. Ali, *Tâbakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud M. Tanâhi-Abdülfettâh M. el-Hulv, Kahire 1964-76.
- Taberani**, *el-Mucemu'l-Kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Musul 1983.
- Tirmizî**, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-sahih*, thk. A. M. Şâkir vd., Beyrut, ts.

